

ZAGREB KOT SOCIALNI IN KULTURNI PROBLEM

I V O B R N Č I Ć

Zagreb je eno pglavitnih središč gospodarskega življenja na Balkanu. Zato ni nič čudnega, da so se vsi problemi, ki dandanes tlačijo svet in terjajo rešitve, bolj kakor kjerkoli pri nas, izostrili prav tu. Zagreb je danes poprišče vihnih vrenj in presnavljanj, tu se brez prestanka bijejo borbe socialnih skupin, nazorov in ideologij, tu se pojavljajo v svoji akutni obliki vsa osnovna socialna, politična in kulturna vprašanja, ki zadevajo enako odločilno Hrvate kakor Slovence in Srbe; v tem oziru je Zagreb osrednje mesto med vsemi našimi kraji. In čeprav mu je Beograd že pred nekaj desetletji iztrgal vodstvo političnega življenja na Balkanu, je Zagreb dandanes vendar bolj ko kdaj prej povezan z velikim svetom, je v tem zmislu naše prvo evropsko mesto. Po svojem docela posebnem geografskem položaju pa je poleg tega tesno navezan tudi na Balkan — ne da bi bil že postal Evropa in ne da bi bil ostal še zmeraj Balkan. Takó se v Zagrebu prepleta svetovna problematika z našimi domačimi vprašanji in zavoljo tega je Zagreb navzlic hudi socialni in kulturni krizi, ki jo preživlja dandanes, vendarle najvažnejše sečišče vseh aktualnih problemov časa pri nas. Po svoji specifični socialno-kulturni vlogi, po svojih neštevilnih notranjih in zunanjih nasprotjih in protislovjih pa spada med najzanimivejša poglavja naše sodobne stvarnosti sploh.

I

Določevati značaj kakšnega mesta je nenavadno težavno. Fiziognomija vsakega mesta je rezultanta tisočerih najrazličnejših komponent. Če daje podeželskemu življu neposredni vpliv prirodnega okolja nekakšen relativen edinstven pečat, pa v mestu, ki živi edinole od priseljevanja, kjer prinaša vsak poedinec svojo izvirno krajevno in socialno tipičnost, te prvobitne, narurne značilnosti skoraj docela oblede. Zlasti postane tako raziskovanje kočljivo, če je mesto pravkar preživelo tolikanj nagel porast in tolikšen ljudski dotok z vseh strani kakor Zagreb. Kljub vsemu temu pa ne smemo pozabiti neke močno odrešilne okoliščine: da je namreč mesto v sodobnem svetu tista ploskev, na kateri se družba predvsem izživlja; in ker stojita dandanašnji v ospredju svetovne problematike socialno vprašanje in razredna diferenciacija, spada zato tudi zagrebški problem v območje socialnih pojavov ter je dostopen sociološki analizi.

Večina zagrebškega življa pripada malomeščanstvu. Ta razred, ki je bil še pred tremi, štirimi desetletji malone edino zagrebško prebivalstvo, daje temu mestu še zdaj izredno pomembne in celo specifične poteze. Stara Vlačka ulica, Gornje mesto, deli spodnjega mesta, Nova ves in po svojem videzu še zmerom pretežno periferijska Ilica — v vseh teh predelih diha še tradicionalna zagrebška „purgerska“ preteklost. To malomeščanstvo je nosilec tistega provincializma, ki ga navsezadnje človek v mestu z bojda dve sto tisoč prebivalci ne bi pričakoval, a je vendarle ena izmed temeljnih zagrebških karakteristik. Duhovna amorfnost večine prebivalstva, značilna omejenost obzorij, okostenelost družabnih oblik, pasivna zaverovanost v avtoritativnost družbenih uredb, brezbržnost do kulturnih vrednot, zaslužjenost predsodkom in oportunitizem — vse to označuje tudi tu te spodnje plasti meščanskega razreda.

Številčno dokaj slabša, ekonomska pa vsemogočna je zagrebška „haute-bourgeoisie“. Njena izvirno zagrebška lastnost je nehomogenost v socialnem in nacionalnem sestavu. Ta buržuazija, ki obvlada veliko večino produkcijskega, trgovinskega in zlasti denarnega življenja pri nas, sestoji iz precejšnjega odstotka židov, iz ostankov predvojne avstromadžarske plutokracije in iz domačega kapitala. Za hrvatsko kulturno ustvarjanje je ta razred prav tako mrtev kakor malomeščanstvo. Notranji razpad te buržuazije pa se kaže enako nazorno v gospodarskem in družabnem življenju; Zagreb je zmerom poln neprestanih poslovnih afer in intimna „cronique scandaleuse“ je tako pisana in bogata kakor malokje.

Položaj delovnega ljudstva je v teh okoliščinah kajpada klavern. Velikanska revščina, ki se skriva na periferiji tega mesta, se dialektično ujema z akumulacijo kapitala, katerega glavno torišče je pri nas vprav Zagreb. Pogosta mezdna gibanja zagrebškega delavstva, obupni klici iz predmestij, zlasti iz znane in zloglasne Trešnjevke, vsakdanji, monotoni, topi, ubijajoči prizori prosjačenja in moledovanja mož in žená, starcev in otrok — vse to in še marsikaj drugega priča o nevzdržni stiski delavstva v tem mestu. Je pa v Zagrebu tudi kos slovenskega socialnega vprašanja. Množice slovenskih deklet, ki prihajajo zlasti iz Štajerske v Zagreb za kruhom, goltá to nemirno, v pridobitniški mrzlici drgetajoče mesto kakor prepad; tu, kjer se meri človekova vrednost zgolj po osnovnem in edinem merilu, koliko je kdo sposoben služiti kot objekt izkoriščanja, tu sta tem neštevilnim brezimnim izseljenkam na koncu odprta samó dva izhoda: o prvem beremo že leta in leta v časopisnih poročilih, ki govore o neprestanih samomorih teh deklet; drugi izhod je prostitucija. Zagreb je prva postaja tega križevega pota slovenskih deklet na Bal-

kanu; o tej najbolj žalostni in najsrამotnejši slovenski emigraciji pa ne beremo domala nikdar in nikjer.

Dotod ne kaže zagrebški družbeni ustroj nič takega, kar bi mu dajalo v današnjih socialnih odnosih izjemen položaj. Vendar premore Zagreb še en razred, ki mu je najti v svetu le malo podobnih in pri nas še celó ne, in to je zagrebško hrvatsko plemstvo. Sedež te aristokracije, iz večine že zdavnaj germanizirane in madžarizirane, gospodarski propale, politično mrtve in duhovno jalove, je Gornje mesto; dežela pa, na katere rovaš to plemstvo živi, je kajkavsko Zagorje, kjer je trajal vlastelinski sistem do najnovejših dni. Ti fevdalni ostanki žive z meščansko plutokracijo spodnjega mesta v čudnem in za Zagreb nenavadno značilnem sožitju, ki se imenuje „glembajevščina“ in ki je eno najnegativnejših dejstev hrvatske socialne, kulturne in politične stvarnosti sploh.

Bistvena posebnost zagrebške socialne zgradbe je tedaj neenotnost, razredna tipiziranost prebivalstva, velika izostrenost socialnih prilik na razmerno tesnem prostoru. Tudi narodnostno je Zagreb izredno pisano mesto. Vse to pa so vzroki, da v strogem zmyslu besede Zagreb sploh nima nobene enotne fiziognomije. Odtod tudi svojstvena prepletenost malomeščanskega abderitstva in velemestnih naglasov, provincializma in kosmopolitskih elementov — in naposled je tu korenika tiste družabne in kulturne dekadence, na kateri boleha to mesto prav v naših dneh.

II

V zgodovini hrvatskega meščanstva je imel Zagreb zmeraj vodilen pomen. Čeprav je bil značaj tega mesta v preteklosti po večini nemški, je razvoj domačega hrvatskega meščanstva vendarle vezan do najnovejših dni domala izključno na Zagreb; celó več: prav Zagreb je dajal temu razvoju odločilne smernice, se je uveljavil kot bistveno važen faktor meščanske dobe hrvatske zgodovine in kot glavni predstavnik hrvatskega meščanstva sploh.

Znak razrednega prebujenja vsakega meščanstva je nacionalno prebujenje. Hrvatsko meščanstvo se je kot razred predramilo zelo pozno, skorajda natanko petdeset let po francoski revoluciji; z istim presledkom je sledila zapadu tudi kultura tega meščanstva in ta usodna polstoletna zamuda je še danes osrednje zgodovinsko dejstvo celotnega razvoja hrvatske buržuazije. Njena posledica je tisto epigonstvo, ki označuje udejstvovanje tega razreda na vseh področjih do današnjih dni.

Prvi politični in kulturni nastop predramljenega hrvatskega meščanstva je *ilirizem*, ki ga je moči pojmovati kot hrvatsko revolucijo; tlačanstvo so na Hrvatskem odpravili leta 1848. in dotlej je bil tudi službeni

jezik hrvatskega sabora latinščina. Z zgolj kronološkega vidika pa sama letnica 1848. še ne bi pomenila tolikšne zamude, saj je prav takrat tudi srednjeevropsko meščanstvo absolviralo svojo revolucijo; razlika pa je vendarle odločilna: ilirizem je bil notranje tolikanj neizčiščen, takó poln fevdalne usedline preteklosti, ki je prav v tem mestu ležala na njem kakor spona, da je ta revolucija nujno izgubila svoj progresivni meščanski značaj, svoj zgodovinski zmisel, svoje politično jedro in se je nazadnje zreducirala na borbo za književni jezik. Peter Preradović, bronasti avstrijski general z Zrinjevca, je pel vzhičene himne „Slavjanstvu“, se ukvarjal s spiritizmom in se v Lombardiji boril proti revolucionarnim Italijanom. Ban Jelačić, ki meri danes s svojega starinskega, s pestro heraldiko okrašenega podstavka z izdrto sabljo proti Budimpešti — le malokdo se zaveda, koliko ironije se skriva v operetni, ilirsko naivni kretnji tega fevdalca in avstrijskega generala —, je tolkel Madžare pri Schwechatu edinole zato, da je šel potem reševati absolutistični Habsburg, proti kateremu so vstajali potlačeni narodi v imenu istih idej, ki so sprožile ilirizem in Jelačićevo vojno samo. Razen tega je ban Jelačić v kratki dobi svoje vladavine pobesil in postreljal baje več upornih hrvatskih kmetov kakor kdajkoli pozneje osovraženi madžarski nasilnik Khuen-Héderváry. Kot političen pokret je ilirizem tiho in brez odpora utonil v črno-žolti reakciji, ne da bi se bil v svojih političnih koncepcijah povzpел nad diletantstvo in v ideologiji nad utopičnost.

Drugi nastop hrvatskega meščanstva je *Starčevićevo „pravaško“ gibanje*. Če pa sta bili ideološka primitivnost in politična nejasnost pri Ilircih morda še nekam opravičljivi, bi bila tista absurdnost, ki je vodilni motiv celotne pravaške ideologije, malone docela nerazumljiva, če bi nam ne dali zanjo razlage posebni ekonomsko-politični momenti, o katerih bomo koj govorili. Voditelj tega velehrvatskega pokreta je bil kabinetski znanstvenik-diletant, ki je izvajal hrvatsko narodno ime od glagola „hrvati se“, boriti se, ki je dopovedoval Srbom, da so zgolj pokvarjeni, pocincarjeni Hrvati in da je njihovo ime nečastno, ker izhaja iz latinske besede „servus“, in ki je slednjič odpravil slovensko vprašanje z izrazom „planinski Hrvati“. Z naivnostmi te vrste pa je vžgal v hrvatskem meščanstvu pravi požar nacionalne ekspanzije, požar, čigar poslednji utrinki tlijo še danes v ideološki vsebini hrvatskega nacionalizma. Navzlic siloviti agresivnosti in razširjenosti je tudi to gibanje zamrlo skoraj brez odpora v madžarizatorski Khuenovi reakciji. Ta doba — od osemdesetih let do začetka tega stoletja — je v hrvatski kulturni zgodovini zaznamenovana kot „doba krize“, kar je tudi res bila. Pesnik Kranjčević, edini evropski duh hrvatske literature v 19. stoletju, kakor pravi Krleža, je najvišji umetniški izraz tega tragičnega

zastoja hrvatskega meščanstva. Tudi njegov tretji — in poslednji — vzpon, obdobje predvojnega jugoslovanskega revolucionarstva, hrvatsko-srbske koalicije in v umetnosti „hrvatske moderne“, se je bedno zadržal v avstro-ogrskem vojnem mrtvilu, ki je vanj Zagreb zapadel nemara globlje kakor katerokoli naše mesto. In Krleža je leta 1917. opeval „ton hrvatskoga sabora u trećoj godini internacionalne vojne“ takole:

„Na trgu svetoga Marka sablasni napjev se poje.
 Na trgu svetoga Marka se ludačke furije gone.
 Na trgu svetoga Marka mrtvih plešu kolone.
 Na trgu svetoga Marka gasnu hrvatske boje.
 Matere dojenčad bijelu sa hrvatskom laži doje...
 a lađa hrvatske laži u krvavom potopu tone.“

In res, osrednji problem zagrebško-hrvatskega meščanstva je ta problem „hrvatske laži“. Njega vzrok je v dejstvu, da se to meščanstvo v Zagrebu, tej svoji metropoli, nikoli ni moglo ekonomsko in zavoljo tega tudi ne razredno in kulturno razviti do kraja takrat, kadar je to zahteval zgodovinski trenotek; da zato ni moglo izpolniti svoje zgodovinske naloge, da se je zmerom opotekalo v evnuški nedoraslosti in v razdalji petih desetletij za zapadno Evropo ter je navsezadnje prišlo s to nenadomestljivo zamudo v čas, ko se stavba meščanskega sveta maje v zasnutku.

III

Zakaj hrvatskemu meščanstvu je vsilil Zagreb že od vsega početka docela izreden ekonomski in politični položaj. To mesto, čigar prva populacijska podlaga so bili nemški priseljenci, ki jih domači element še do naših dni ni mogel popolnoma asimilirati, je bilo stalno neposredno podrejeno dunajskemu in budimpeštanskemu kapitalu. Avstro-ogrsko prodiranje na vzhod je dodelilo Zagrebu posebno ekonomsko nalogo: Zagreb je bil namreč predstraža avstro-ogrskega kapitala in odbojna deska za njegovo ekspanzijo na Balkan. Odtod tesna navezanost zagrebškega meščanstva na obe omenjeni glavni mesti, odtod tudi velika množica židovske plutokracije. Ko je Avstro-Ogrska proti koncu preteklega stoletja okupirala Bosno in Hercegovino, jo je brž nato preplavila z budimpeštansko-dunajskim židovskim kapitalom, ki je bil glavni steber njenega imperialističnega eksploatiranja Balkana; podobno vlogo je imel ta kapital takisto v Zagrebu, odkoder je ekonomsko docela zamrežil hrvatsko provinco. Tako negativno stališče tega mesta nasproti ljudstvu, čigar politično in duhovno središče bi naj bilo, pa je nujno moralo silno kvarno vplivati na razvoj domačega hrvatskega meščanstva, ki ni imelo drugega torišča, kjer bi se moglo samostojno razviti vsaj v tisti pičli meri,

ki je bila dana podjarmljenim narodom v podonavski monarhiji. Ta parazitski odnos Zagreba do hrvatskega naroda je preprečeval, da bi se domače hrvatsko meščanstvo ekonomsko osamosvojilo ter se potem razredno in narodnostno dodobra osvestilo. Že davno potujčeno hrvatsko plemstvo pa, ki mu je stara fevdalno-kapitalistična monarhija zagotavljala obstoj, je s svojo prisotnostjo še zmeraj dajalo oporo in videz politične upravičenosti nekdanjim fevdalnim tradicijam ter je takó posredno legaliziralo omenjeno eksploatorsko vlogo, ki jo je Zagrebu podtaknila Avstro-Ogrska. Okostenela fevdalna tradicija se je takó na svojevrsten način spojila z gospodarsko-političnim položajem meščanskega Zagreba; in prav to je vzrok, da je to, nacionalno le do neke polovične stopnje osveščeno hrvatsko meščanstvo, ki je razen tega samo na pol prebavilo množico tujih elementov, tolikanj zlahka sprejelo anahronistične *fevdalne* tradicije kot okvir svojih *meščanskih* političnih teženj in potreb. Kakor je bilo namreč le na pol hrvatsko in dokajkrat psevdohrvatsko, tako je bila njegovemu političnemu izživljanju umevno najprikladnejša tista oblika, ki je bila prav tako psevdohrvatska, a je imela videz neke dozdevne zgodovinske in pravne veljave ter bi mogla zato utajiti dvomljivi odnos tega meščanstva do hrvatskega ljudstva. Ta fevdalna tradicija, ki je bila juridično sicer res hrvatska, v resnici pa samo fevdalna in nič več, je imela s hrvatskim kmečkim ljudstvom prav tako kakor zagrebška buržuazija eno samo stično točko, namreč izkoriščanje. Interesi obeh razredov so torej lahko stopali pod skupno zastavo, na kateri je bilo zapisano „Regnum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“.

Dejstvo, da je bil Zagreb, glavno hrvatsko mesto, zgolj valpet in predstražar tujega ekonomskega izkoriščanja hrvatskega ljudstva, vsa ta dvoiličnost, ta razklanost med videzom in resnico se je morala neogibno odraziti v idejnosti in kulturnem snovanju hrvatskega meščanstva kot vrsta anomaličnih pojavov. Zlasti ni mogel ta razred razviti do kraja svoje nacionalne zavesti, ali pa jo je izživiljal v utopičnih političnih ideologijah, dočim je njegova politična praksa vselej razodevala jalovost in nemoč. Zaradi svoje dvoilične ekonomske vloge se to meščanstvo nikoli ni moglo idejno izkristalizirati, ni nikoli nastopilo proti fevdalizmu, sploh ni dalo hrvatskemu narodu meščanske revolucije, ampak je mehanično prevzelo vse historične fevdalne tradicije in se je vselej gibalo na liniji neprirodnega in zanj samega škodljivega solidarizma s preostanki fevdalizma. V tem kompromisu se skriva izvor onega znamenitega „historizma“, ki je že od vsega začetka kakor môra težil politično udejstvovanje tega meščanstva; prav tu se je tudi rodila žalostna „hrvatska laž“, ki prepleta vse zagrebško življenje in katere zibel je prav Zagreb, ta namišljeni „kraljevski slobodni grad“. Tako je postalo

to mesto „mrtvi Prijestol balkanske Judeje“ in turobna prestolnica „panonske Mezopotamije“ (Krlježa). Sicer se res pogosto zgodi, da gleda meščanstvo fevdalno preteklost v projekciji modernega meščanskega nacionalizma; toda prav v tem primeru hrvatsko plemstvo že davno ni bilo več hrvatsko; stara fevdalna hrvatska država pa v resnici sploh ni več obstajala že nekaj stoletij in je bila samostojna zgolj na papirju, samo fiktivna juridična državna tvorba z docela srednjeveškim ustrojem. In takšno državno obliko si je prisvojilo hrvatsko meščanstvo brez vseh popravkov ali prilagoditev in celó obdržalo to mrtvo tradicijo kot osnovo svojega političnega udejstvovanja vse do začetka tega stoletja. To nenaravno zlitje pa je moralo pomeniti izgubo progresivne vloge, ki je bila meščanstvu namenjena v zgodovini.

Tak je bil Zagreb do konca vojne. Bilo je to zaostalo provincialno mestece s tremi spomeniki (pa še med temi sta bila dva generala in en frater, kakor se je nekoč grenko porogal Krlježa); bilo je mesto pridobitnikov, medlega hrvatskega malomeščanstva, gornjegrajskega plemstva, ki je negibno ždelo v svojem propadanju, mesto glembajevščine, blaziranih honvedskih oficirjev, križevačkih statutom, domobrantskih kasarn, mesto blede fevdalno-ilirsko-starčevičevsko-legitimistične tradicije, ki je razpadala ko mumija v rakvi z obledelim napisom troimene kraljevine. Hrvatski pesniki od Harambašića do Arnolda so peli patriotične davorije, ko je hrvatski kmet gospodarsko nevzdržno propadal in se v trumah selil v Ameriko; domača hrvatska kultura je posedala po kavarnah ali pa se je potajila v arhivih in tu je moral umreti vsak Matoš in se je vsak Krlježa trgal v mračnih zagrebističnih kompleksih.

Na videz je vse to po letu osemnajstem odšlo. V resnici pa je ostala spet stara zagrebška dvoličnost. Zagrebška buržuazija se je izpremenila le toliko, da se je velekapitalizirala; zrasla je intenziteta življenja, nastale so nove ulice in moderne zgradbe. Odpadlo je avstro-ogrsko jerobstvo, zagrebški kapital se je slednjič postavil na lastne noge, toda izgubljen je bil zgodovinski trenotek, ko vodi progresivno meščanstvo vse razrede proti fevdalni reakciji. Dandanes je izolacija med tem meščanstvom in hrvatskim ljudstvom dosegla svojo skrajno mejo. Zagrebška buržuazija, ki se ni mogla dovolj zgodaj dokopati do ekonomske osamosvojitve, je rasla zmerom neorganično in zgrešila najosnovnejše sociološke zakone svojega razvoja.

IV

V tolikanj kaotični socialni sredini, ki je v taki meri obtežena z jalovo tradicijo, v mestu, čigar ekonomski odnos do ljudstva, ki mu hoče biti prestolnica, je takó dvomljive vrste, mora nujno tudi kulturno sno-

vanje bolehati na hudi razklanosti. Brezdušni komercializem ni tista edina coklja, ki najbolj zavira razmah kulturnega dela. Vsaka kultura je le korelat odrejenih socialnih in v zadnji stopnji ekonomskih pogojev in ti materialni odnosi dane družbene konstelacije so bistvene determinante kulturnega življenja. In če je potemtakem odločilna poteza neke socialne osnove ekonomski negativizem, razredna neizživljenost in nedoraslost vladajočega razreda, kulturna brezbržnost in popolna odtujenost od ljudstva — potem mora biti kultura, ki rase iz te podlage, pohabljen in razbita v ogrodju. V relacijah, ki jih dopušča socialno stanje, namreč kulturna zmogljivost razreda, ki to kulturo hrani in si jo prilagaja, dosega le-tá svoj (seveda docela relativni) višek takrat, kadar nudi svoje vrednote celotnemu razredu, čim večjemu številu pripadnikov določene družbe. In poglobitna lastnost kulturnega dela v Zagrebu je prav njegova ozkost; hrvatska kulturna proizvodnja nikdar ni bila prav domača niti hrvatskemu meščanstvu, dočim je ostala ljudstvu in njegovim vitalnim potrebam zmerom tuja in nedostopna. Kajti kakor ekonomsko in duhovno nedorasla sredina ne more producirati popolne kulture, tako ta okrnjena kultura ne more postati pomembnejša postavka v njenem življenju, ampak mora biti zaprta sama vase, ozka, tuja problematiki časa in omejena zgolj na tenko plast intelektualcev.

Vsa zgodovina hrvatske kulture zgovorno priča o neprestanih žalostnih in po večini brezuspešnih naporih, da bi se otresla slepega tavanja za zunanjimi vzori, da bi navezala kulturno ustvarjanje na žive, realne potrebe hrvatske sredine. Toda vprav simptomatična nesposobnost, da bi se približala tem aktualnim problemom, je osnovni karakteristikum hrvatskega kulturnega delovanja. Dejstvo, da Hrvati še do danes niso imeli pravega realizma, da je bila vsa hrvatska kritika razen nekaj redkih izjem samó mehanično ali eklektično prenašanje že zastarelih šol in sistemov iz Evrope, dejstvo, da so se vsi tisti pisatelji, ki so hoteli zvezati hrvatsko literaturo s temeljnimi socialnimi vprašanji hrvatske družbe, razbili umetniško (Kozarac, „Mrtvi kapitali“) ali pa osebno (Kranjčević, „Radniku“), dejstvo, da je hrvatska književnost svojo prirojeno slepoto za realnost vselej nadomeščala z umikanjem v romantiko, folkloristični regionalizem ali v dozdevno kosmopolitski artizem — vse to priča o globokem psihološkem defektu, o neki dedni obremenjenosti hrvatskega kulturnega ustvarjanja. Nikakor ni moči pripisati slučaju, da je najvišji umetniški izraz, ki ga je dosegla hrvatska književnost v 19. stoletju — Kranjčevićeva ogorčena socialna satira, njegov pesimistični anarhizem in onemogli, tragični prometejski prötest.

Takó je osnovna označba kulturnega življenja v sodobnem Zagrebu velikanska razrvanost. Naj je tudi umetniška produkcija dokaj živahna,

leži vendar vsa njena teža le na krogih, ki so na umetnosti bolj ali manj neposredno zainteresirani, in samó nekatere panoge najdejo konsumente v širšem občinstvu; zagrebško malomeščanstvo in malone prav tako vélika buržuazija nimata kot celoti s kulturnim življenjem nobenega živega stika. Umljivo je torej, da je zavoljo tega konkurenca med pravo in lažno umetnostjo, med gledališčem in filmom, književnostjo in „šund-literaturo“ izredno ostra in pereča; jasno je tudi, da mora postati v takšni sredini sleherno kulturno delo, ki neposredno živi od občinstva, polovičarsko in izpostavljeno neprestani nevarnosti zastoja ali upada. Dasi na primer nikakor ne moremo odrekati zagrebškemu gledališču nekakšne artistske kvalitete, je njegova umetniška višina vendarle nižja, kakor bi lahko bila; répertoire pa, ki je barometer okusa in kulturne zmogljivosti gledaliških konsumentov, označujejo značilna breznačrt-nost in pomanjkanje sleherne problemske literature (izjeme so redke; Krleži so nekaj odbili po vrsti šest dram, pač pa je docela zlahka prodrl nemško piščoči Peter Preradović mlajši z docela malopomembnimi deli), umetniška medlost, neaktualnost in tipična salonska brezidejnost. Književni program ene največjih založb, „Zabavne biblioteke“, ki je glavni dobavitelj širokih slojev (izdala je že okrog 500 knjig), je prav tako skrajno dvomljiv ter venomer niha med umetniško literaturo in docela ničvrednim „šundom“.

Literarno življenje v Zagrebu se giblje že nekaj let v znamenju stalne regresivne tendence. V književnosti se je ugnezdila popolna anarhija; stare institucije in listi, ki so svoj čas predstavljali hrvatsko književnost ter čuvali nad umetniško kakovostjo, so dandanes čisto izgubili to svojo funkcijo. Splošen propad kriticizma — ena bistvenih označb dandanašnjega kulturnega Zagreba — je utrl pota obči nesolidnosti, literarnemu koristolovstvu in prozornim osebnim nagibom ter omogočil, da se je vtihotapila v književnost truma netalentiranih in dostikrat skrajno nepismenih, a zato toliko bolj širokoustnih nevednežev in diletantov. V Zagrebu izhajajo danes v množicah prevodi, ki so domala brez izjeme také jezikovno kakor stilistično površni in nekvalificirani v tolikšni meri, da ograža ta poplava neliterarnega šušmarstva najosnovnejše pojme o tem, kaj sodi v književnost; to spekulatstvo seveda izdatno podpira tudi komercializem, ta srčni živec sodobnega Zagreba. Zagrebški književni trg preplavlja razen tega neprestano slabotna začetniška proizvodnja; udomačila se je navada, da izdaja vsak začetnik zbirko svojih prvencev in ta književna nadloga prihaja dandanes nad hrvatsko literaturo s trdovratno vztrajnostjo in neubranljivostjo kobilic. Osebni momenti, ki delujejo za mnogimi književnimi ambicijami, povzročajo neprestano nečedne afere, umazane polemike, zlobna podtikanja in ob-

računavanja pred izvenliterarnimi instancami. Po pravici lahko govorimo o splošni devalvaciji literarnih vrednot in o krizi sodobne hrvatske književnosti.

Kultura je kot vrhnja stavba družbenega ustroja ipso facto povezana s politično in svetovno-nazorsko porazdelitvijo, ki jo narekuje dana družbena konstelacija. Toda ta (genetična in vzročna) odvisnost postane kulturnemu delu zavora šele takrat, ko se pojavi notranji razpad v vladajoči skupini določene družbe. Takó davijo kulturno ustvarjanje v Zagrebu trojne vezi: nezasidranost v kulturno neplodni sredini, komercializem in slednjič razdorni vpliv tistega „klikarstva“, ki je osnovni ton celotnega zagrebškega družabnega življenja. Posledica družabne in politične raztrganosti, ki sta le dve pojavniki obliki dekadence zagrebškega meščanstva, je zapostavljenost kulturnega dela pred dnevnimi političnimi in ekonomskimi stremljenji ter degeneracija najosnovnejših občevalnih navad. Krleževa knjiga „Moj obračun s njima“ je doslej najvernejša analiza in obsodba teh razmer.

Eden značilnih zagrebških paradoksov pa se skriva v dejstvu, da kulturno življenje vzlic vsem tem negativnim okoliščinam nikakor ni borno, ampak je kvantitativno celó zelo živahno. „Pučko sveučilište“ izpolnjuje svojo nalogo brezhibno; bivši „Pučki teatar“ se je uveljavil z uspehom; v Zagrebu delujeta podjeten dramski studio in dokaj močna, čeprav zadnji čas omrtvela zajednica za individualno psihologijo; umetniške razstave vseh vrst in vseh smeri so skoraj permanentne (med najpozitivnejše manifestacije zagrebških kulturnih sil spada socialno usmerjeno združenje „Zemlja“, ki je prineslo v našo likovno umetnost čisto nove vidike); prav tako so zelo pogosti glasbeni nastopi. Tudi književna proizvodnja ni neznatna; književni trg je zmeraj poln domačih del in prevodov; pred kratkim so istočasno izhajala ali že izšla zbrana dela Krleže, Šenoe (celó v dveh založbah), Novaka, Kranjčevića. V Zagrebu izhaja blizu deset kulturnih revij, dva dijaška lista, vrsta novih založb pa izdaja neprestano cele skladovnice knjig (Epoha, Minerva, Naučna biblioteka, Binoza itd.). Razen tega je znaten tudi dotok literature iz Beograda (Nolit, Kosmos).

Toda kakor smo že omenili, črpa vsa ta delavnost svojo življenjsko moč iz precej majhnega dela zagrebškega prebivalstva. In vsa zunanja živahnost ne bi v primeri z velikostjo tega mesta pomenila nič, če ne bi imeli v Zagrebu plasti ljudi, ki jim gre zasluga, da je zagrebško kulturno življenje ob vsej nepregledni zamočvirjenosti socialnih razmer na nekakšen način vendarle razgibano, da se kljub vsemu razvija v znamenju stalnega trenja idej, prezračevanja pojmov in meril, borbene kritike in analize ter nepretrganega stika z najaktualnejšimi gibanji našega časa.

Ta vrsta duhovnih delavcev, ki je ni mogoče opredeliti natančneje in ki je raztresena po vseh strokah in poklicih, predstavlja v družabnem kaosu in hipokriziji, v brezdušni pridobitniški mrzlici tega mesta tisti organ, ki dviga vitalne probleme naše sodobne stvarnosti do svetovnih vidikov in spaja preko Zagreba ta konec Balkanskega polotoka s problematiko vseh narodov in celin. Med temi duhovi pripada vodilno mesto Miroslavu Krleži, ki je začel prvi sociološko obdelavati socialno-kulturni pojav, ki se imenuje *zagrebizem*.

V

Zagreb je močno mondensko mesto; zato se zbudi dodobra šele pod večer, ko poneha poslovna mrzlica in zastane nemirni promet. In kakor v vseh južnjaških mestih, je tudi tu ulica tista ploskev, kjer se najživahneje izražata javno življenje in temperament prebivalstva. Ob lepih večerih se zdi, kakor bi bil ves Zagreb na planem; Jelačićev trg, deli Ilice in Jurišičeve ulice, zlasti pa Zrinjevac vrvé sprehajalcev, da vozila le s težavo orjejo pisano množico. Svetlobne reklame trepetajo v višini, barvajo ozračje v tisočeri odsevih ter se naposled zlivajo v eno samo razgaljeno rožnato luč. V blesku izložb rdiijo pordečene ustnice še bolj, pogledi so svobodni, glasovi nezadržani; pod mlačnim, panonsko mehkužnim zagrebškim horizontom vlada sex-appeal ko Župančičeva Babilonka in človeku se zdi, da je vse ozračje erotizirano, nabito z erotičnim impulzom. Lokali so slepeče razsvetljeni, zabavišča in kinematografi zmerom polni: povsod sredi krize in pomanjkanja le en sam hlasten gon za uživanjem, splošen hedonizem, v katerem se nervozno izčrpavata bogata, privilegirana in v dekadenco omahujoča vélika buržuazija ter na robu proletarizacije brezupno nihajoče malomeščanstvo. „Après nous le déluge.“

Tam na severu se dvigajo iz savske ravnine lahni, zeleni in z vasicami posejani obronki ter se v stopnjah pno proti nizkemu, gozdnatemu Sljemenu, ki zapira obzorje kot najvišja točka zagrebške panorame. In na prvih vzpetinah, kjer se tik ob njihovem znožju že vije Ilica, tam v črnem, starodavnem in temačnem Gornjem mestu začuti človek podmolklo, počasno dihanje mrtvih in nepokopanih stoletij. Nevidno lebdi ta somračni dih nad Gričem; tu so Bratje Hrvatskega Zmaja opremili vsako drugo, tretjo hišo s spominsko ploščo, kjer bereš že zdavnaj pozabljena, mrtva imena mrtvih kraljev in kraljic, banov, grofov in knezov, ki so kdaj prebivali za temi zidovi. Nad starimi strehami pa, ki se črno odražajo na valujočem ozadju rdeče svetlobe iz spodnjega mesta, kipita strmo v višino dva bela, vitka gotska zvonika katedrale; tam onstran na Kapitolu živi tretja zagrebška sila, ki ji je dala preteklost oblast nad

tem mestom in to zemljo in ki vlada nad telesi in dušami v tihem sporazumu z zlatom dolnjega mesta in z obledelimi grbi fevdalnega Gornjega grada.

Na Markovem trgu, v bližini zgodovinskih stavb — starega sabora, Katarinske in Markove cerkve, nekdanjega ilirskega gledališča in banskega dvorca — pa kaže pet kamenitih vložkov prostor, kjer so z razbeljeno krono kronali kmečkega kralja Matijo Gubca. In kakšno samotno, mrakobno noč, ko na zavest težko pritiska nekaj okamenelih stoletij, se utegne človek iznenada spomniti, da leže prav okoli Zagreba najbolj zaostale hrvatske vasi; domisli se, kolikanj je to mesto neorganško in tuje v zemlji, sredi katere je zraslo, in kolikšen nepremostljiv prepad zeva med to urbanizirano, zajedalsko družbo ter med zapuščenim, vase zaprtim in primitivnim hrvatskim ljudstvom. In človeku se zjasni, da ni bilo na tem kraju in v tem mestu to ljudstvo z ognjem in smrtjo okronano samó leta Gospodovega 1573. in ne zgolj v osebi nesrečnega puntarja iz Donje Stubice, ampak da se to krvniško kronanje dogaja tod že nekaj stoletij in to ljudstvo še dandanašnji hrani Zagreb s svojo krvjo, kakor ga je hranilo v temnih časih grofa Ferenca Tahija. Tragična in zlobna ironija pa je v dejstvu, da si je prisvojil mučeniško smrt Matije Gubca ter iz nje napravil svoj nacionalistični mitos isti Zagreb, ki je izpremenil svoj odnos do istega kmečkega ljudstva, iz katerega je izšel Gubec, ta prvi socialni revolucionar na Balkanu, le toliko, da je zamenjal fevdalne mogotce z denarnimi, isti Zagreb, od katerega ni imel hrvatski kmet — nikdar nikoli nič.

PISMA IVANA CANKARJA MENI

FRAN GOVEKAR

28

Dragi Govekar!

Pošiljam Ti drugo polovico povesti in Te prosim, da mi, kakor si obljubil, *takoj* pošlješ drugo polovico honorarja (60 K). Ne odlašaj, prosim, niti dneva, ker rabim zelo nujno, še *pred* prvim! — Škoda je samo, da bo novela spet raztrgana v dele; brati bi jo morali célo; tako bo izgubila polovico vrednosti.

Feljtone o drami in gledališču Ti morem poslati samo, če mi daš *popolno* svobodo v „Slovanu“. Piši mi prej! Povedati mislim nekaj resnic, ki jih je treba povedati.